БУРГАСКИ ДЪРЖАВЕН УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ“
ФАКУЛТЕТ ПО ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

КУЛТУРОЛОГИЧНИ МЕТАМОРФОЗИ НА ПАМЕТТА

Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината
на проф. доктор на историческите науки
Диана Радойнова

© Авторски колектив, 2026
© Издателство „Фабер“, 2026

ISBN 978-619-00-2046-2

Редакционна колегия

Доц. д-р Еля Цанева
Доц. д-р Елица Дубарова
Доц. д и.н. Мартин Гюзелев
Доц. д-р Павлин Чаушев
Доц. д-р Меглена Златкова

БУРГАСКИ ДЪРЖАВЕН УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ“
ФАКУЛТЕТ ПО ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

КУЛТУРОЛОГИЧНИ МЕТАМОРФОЗИ НА ПАМЕТТА

Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. доктор на историческите науки Диана Радойнова

ФАБЕР
2025

СЪДЪРЖАНИЕ

Въвеждащо за юбиляра и изданието

Еля Цанева. Уводни думи към юбилейния том 11
Емануил Мутафов. Достойна.....20
Диана Радойнова. Научни публикации.....28

– ПЪРВА ЧАСТ –
КУЛТУРНАТА ПАМЕТ НА ХОРАТА И ОБЩНОСТИТЕ

Първи раздел
САКРАЛНАТА ПАМЕТ

Флорентина Бадаланова Геллер
За тъждеството Света Богородица – нова Ева
(Християнска доктрина, фолклорни топоси и етноекзегетика) 47
Florentina Badalanova Geller
On the Identity of the Holy Virgin Mary and the New Eve
(Christian Doctrine, Folklore Topos and Ethno-Exegetics) 47

Гатя Симеонова
Обетованата земя – старозаветен образ
(По описания от Светото писание).....83
Gatia Simeonova
The Promised Land – Old Testament Image
(Based on Descriptions from the Holy Scriptures) 83

Вихра Баева
Един светец между паметта и забравата: трансформации
на култа към св. Сава Сръбски в България.....97
Vihra Baeva
A Saint Between Memory and Oblivion: Transformations
of the Cult of St. Sava the Serbian in Bulgaria.....97

Александра Ф. Трифонова
Гръцки епиграфски свидетелства за манастира
„Св. Йоан Предтеча“ на остров св. Йоан край Созопол 120
Alexandra F. Trifonova
Greek Epigraphic Evidence about the Monastery
„St. John the Foreigner“ on the Island of St. John Near Sozopol..... 120

Неля Иванова
Локуси на паметта (за концепта памет и езиковите му репрезентации) 133
Nelya Ivanova
Locations of Memory (on the Concept of Memory and Its Linguistic Representations) 133

Втори раздел
ИЗРЕЧЕНО, НАПИСАНО И ЗАПОМНЕНО

Дария Василева
Лала Караминкова и нейната внучка/звателна дъщеря. Промени в българското традиционно семейство в епохата на Българското възраждане..... 151
Daria Vasileva
Lala Karaminkova and Her Granddaughter/"Adopted" Daughter. Changes in the Traditional Family in the Age of Bulgarian Revival 151

Мартин Гюзелев
Митологична и реална география в античния приключенски и любовен роман..... 170
Martin Gyuzelev
Mythological and Real Geography in the Ancient Adventure and Romance Novel..... 170

Елица Дубарова
Иронични употреби на криминално-антропологическия дискурс в романа „Човекът без качества" от Роберт Музил..... 188
Elitsa Dubarova
Ironic Uses of Criminal-Anthropological Discourse in Robert Musil's Novel "The Man without Qualities"..... 188

Илияна Ганчева-Акдаг
Обредната чистота в календарните празници на мюсюлманите сунити в България – от традиция към модерност 203
Iliyana Gancheva-Akdag
Ritual Purity in the Calendar Rituals of Sunni Muslims in Bulgaria – a Transition from Tradition to Modernity 203

Ивелина Ефтимова
Остаряване и (пре)откриване на природата в България – възможности за успешно и активно стареене..... 219
Ivelina Eftimova
Aging And (Re)Discovering Nature in Bulgaria – Opportunities for Successful and Active Aging..... 219

– ВТОРА ЧАСТ –
МАТЕРИЯТА И ДУХЪТ НА СПОМЕНИТЕ

Трети раздел
ДИНАМИКИ, ТРАНСФОРМАЦИИ И УПОТРЕБИ НА СПОМЕНА

Меглена Златкова
Паметници на владетел на кон: център, периферия и памет в балканския град 239
Meglena Zlatkova
Monuments of the Ruler on Horseback: Center, Periphery and Memory in the Balkan City 239

Enver Şengül
Sultan II. Bayezid tarafindan Edinburgh'ta inşa edilen sağlik müzesi – tarihi bellek ve turistik kaynak 251
Enver Shengyul
The Health Museum Built by Sultan Bayezid II in Edinburgh – Historical Memory and Tourist Resource 251

Миглена Петкова
Славният град Трапезица – пре/откриване на наследството 265
Miglena Petkova
"The Glorious City of Trapezitsa" – Pre-/Discovering the Inheritance 265

Павлин Чаушев
Златарски центрове в Северна България през XIX век 277
Pavlin Chaushev
Goldsmithing Centers in Northern Bulgaria during the 19th Century 277

Захарий Дечев
Националното етнографско и фолклорно богатство като туристически ресурс 291
Zahariy Dechev
The National Ethnographic and Folklore Wealth as a Tourism Resource 291

Весела Георгиева, Галина Богданова, Мирена Тодорова-Екмекджи
Достъпност на културното наследство в България: бариери и технологични решения 308
Vesela Georgieva, Galina Bogdanova and Mirena Todorova-Ekmekdzhi
Accessibility of Cultural Heritage in Bulgaria: Barriers and Technological Solutions 308

Четвърти раздел
ИСТОРИЯТА И ИСТОРИИТЕ ПРЕД СЪДА НА ВРЕМЕТО

Венета Янкова
Към митологията на града (примерът на Любляна) 321
Veneta Yankova
Towards the Mythology of the City (the Example of Ljubljana)..... 321

Николай Ненов
Културен пейзаж по Дунав. Антропология на реката 332
Nikolai Nenov
Cultural Landscape along the Danube. Anthropology of the River..... 332

Маргарита Терзиева
Идеята за смесени българо-турски училища през 60-те години
на 19 век 350
Margarita Terzieva
The Idea of Mixed Bulgarian-Turkish Schools in the 1860s..... 350

Петър Парушев
Конфликтът в Косово 1999 г. и позицията на България,
отразена в българския периодичен печат 357
Petar Parushev
The Conflict in Kosovo 1999 and the Position of Bulgaria,
Reflected in the Bulgarian Periodical Press..... 357

Δρ. Τόνκα Κοσταντίνοβα
Πέρα από τα σύνορα της ιδεολογίας: Ελλάδα και Βουλγαρία,
1967 – 1974..... 368
Д-р Тонка Костадинова
От идеологическа конфронтация към сътрудничество:
България и Гърция, 1967 – 1974 г. 368

TABULA GRATULATORIA (по азбучен ред на авторите)..... 390

Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината
на проф. доктор на историческите науки
Диана Радойнова

ЗЛАТАРСКИ ЦЕНТРОВЕ В СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XIX ВЕК

Павлин Чаушев
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

GOLDSMITHING CENTERS IN NORTHERN BULGARIA DURING THE 19th CENTURY

Pavlin Chaushev
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Abstract. *The article examines the development of goldsmithing in Northern Bulgaria during the 19th centuries as part of the region's traditional crafts and artistic heritage. It analyzes the persistence of techniques and ornamentation transmitted across generations, as well as the influence of both Oriental and Western European jewelry art. The main goldsmithing centers were Vidin, Chiprovtsi, Vratsa, Lovech, Tarnovo, Gabrovo, Shumen, Lom, Teteven, and Svishtov. Skilled craftsmen organized in guilds produced traditional jewelry (buckles, bracelets, necklaces, earrings, etc.) and church items. Techniques such as casting, engraving, hammering, and filigree remained largely unchanged since the Middle Ages. There was clear continuity between medieval and Revival-period jewelry styles. The craft flourished alongside the economic rise during the Bulgarian National Revival. Skills were primarily passed down within families, with guild statutes regulating training and workshop numbers. By the late 19th and early 20th centuries, however, the rise of European fashion led to the decline of many traditional goldsmith workshops.*

Keywords: *goldsmithing, Northern Bulgaria, National Revival, guild, filigree, jewelry, traditional art*

Златарството заема особено място в историята на традиционните занаяти по българските земи. То е не просто средство за изработка на накити и ценни предмети, а цялостна културна практика, в която се преплитат естетика, занаятчийско майсторство, социални отношения и обредни функции. В Северна България през XIX век златарският занаят

достига своя разцвет, като се превръща в неразделна част от стопанския, културния и обществения живот на редица градове и селища.

Този подем е пряко свързан с икономическите и социални промени през епохата на Българското възраждане, когато се развиват занаятите и търговията, а златарите се утвърждават като уважавана прослойка в традиционното общество. Те изработват не само накити и украшения за ежедневна и празнична употреба, но и богато орнаментирани църковни предмети с висока художествена стойност. През този период златарството е едновременно занаят, изкуство и символ на престиж, а изделията му имат важно място както в семейния, така и в обществено-религиозния живот.

Характерна особеност на златарството е устойчивостта на използваните техники – отливане, филигран, изчукване и гравиране – които се запазват почти непроменени от Средновековието. В същото време традицията се обогатява с нови влияния – както от ориенталската художествена среда, така и от западноевропейските стилови тенденции. Така се формира самобитен златарски стил, който съчетава локални традиции и външни културни импулси.

Особено значение имат златарските центрове в градове като Видин, Чипровци, Враца, Ловеч, Търново, Габрово, Шумен, Лом, Тетевен и Свищов. Те функционират като занаячийски, търговски и културни огнища, в които работят майстори, организирани в еснафски структури. Тези еснафи поддържат високото качество на продукцията и гарантират предаването на занаятчийските умения от поколение на поколение.

Изследването на златарството в Северна България през XIX век дава ценна информация не само за художествените и технологични особености на този занаят, но и за неговата роля в изграждането на културната идентичност и социалната структура на българското общество през Възраждането. То позволява да се осмисли златарството като комплексен феномен – едновременно икономически, социален и културен.

През XVIII – XIX в. като златарски центрове се оформят много градове в Северна България. Това са Чипровци, Враца, Видин, Ловеч, Търново, Габрово, Шумен и др. В тези градове работят голям брой майстори златари, които се занимават с изработката на металните накити. Те използват различни техники, като най-разпространени са техниките на отливане, гравиране, изчукване, филигранната техника и др. Споменатите техники са познати на златарите още от древността. Хилядолетното развитие на тази човешка дейност не само като елитарно изкуство, но и като традиционно народно творчество с професионална специализация, е свързано с натрупването на много познания за художествената

и технологична практика. Техниките, които се използват златарите при изработката на техните произведения, остават почти непроменени в продължение на много векове. Промените са свързани най-вече с формата и материалите, които използват. В златарството дори в края на XIX в. някои основни в технологично отношение инструменти доказват конструктивно общите си черти с тези, използвани от медникари, павурджии, ножари, кантарджии и други занаятчии от векове. Промените са незначителни, например ковашкото огнище при златарите е заменено с глинен съд за разпалване на огъня, а устройството и начинът на работа с мехчето и потата са много близки. Можем да продължим с наковалнята, клещите, чукчетата, поялника, с пилите и замбите, с маткапа или пък с калъпа за изтегляне на тел, който е по-прецизен вариант на медникарския нитник. Това доказва, че през петвековното османско владичество, въпреки някои технологични нововъведения и тънкости, този занаят не прави качествено нова крачка напред в сравнение с ранносредновековното златарство (Ковачева/Kovacheva 1991: 249).

През XVII в. в изкуството на златарите от Северна България започват да се използват все повече метали и техните сплави. Причината за това се крие може би в нуждата от нови цветове при изработката на накитите, защото до този период материалите, които се използват, са ограничени до злато, сребро и бронз. Появява се нуждата от цветове. Златарските произведения от XVII в. предлагат цветност от емайли, цветни камъни, ниело и позлатяване на отделни детайли и елементи. Такива предмети се правят най-често по поръчка. Те не са пазарска стока. През XVIII в. техни отливаните копия намират все по-широко приложение (Друмев/Drumev 1976: 370).

Подемът на златарството през XIX в. е тясно свързан със социално-икономическото и културното издигане на областта и е най-изявен в селищата, които през епохата на Възраждането бележат значителен икономически напредък. С материалното замогване на една част от местното население през Възраждането се повишават изискванията към художествената украса на златарските произведения. До западането на традиционното златарство се стига чак след възприемането на „новата“ европейска мода в началото на XX в. и последвалия отказ на местното население от употребата на традиционните метални накити и ръчно изработени златарските произведения за сметка на по-евтините масово произвеждани индустриални модели. Това довежда до все по-малко поръчки за местните златари и в крайна сметка води до постепенното им изчезване първо от по-малките, а впоследствие и в големите градски центрове.

Куюмджийството е престижен занаят, упражняван от ограничен кръг майстори, на които се оказва уважение в обществото. Поради своята профилираност през XIX в. като центрове, в които са съсредоточени най-много майстори златари, се оформят по-големите градове: Видин, Враца, Ловеч, Търново, Шумен, Разград и др. В по-голямата си част майсторите работят по шаблони, многократно повтарящи даден образец. Неслучайно използването на едни и същи декоративни мотиви от различни златари е широко разпространено явление в практиката на златарите от този период. Това обаче се отнася най-вече до външната, чисто техническата страна на работата. Все пак се наблюдават и местни специфични особености в декорацията. През XVII – XIX в. се оформят няколко големи производствени центрове, само някои от които условно можем да наречем „школи". Защото при една класическа художествена школа изискванията са по-други. В повечето случаи може да говорим по-скоро за отделни златарски ателиета, които изработват еднакви или много близки модели метални накити и украшения. Затова поне засега няма достатъчно данни за наличието на обособени в истинския смисъл на думата златарски школи в България през разглеждания период.

Видин. Това е един от най-големите златарски центрове в Северна България. През XVI – XVII в. има няколко занаятчийски сдружения (руфети). Видно място сред тях заема златарското сдружение. Видинските майстори са свързани със златарите от Сърбия, Будапеща, Виена по р. Дунав. Това се отразява и върху тяхната художествена култура и върху умението им майсторски и тънко да подбират формата и изработката на произведението. През XVIII и XIX в. във Видин има много добри майстори на филигран. Техните произведения са продавани и по най-отдалечените селища на българските земи. Златарите посещават панаирите в Сърбия, Гърция и Румъния. През XIX в. във Видин работят към 25 дюкяна с около 40 майстори и повече от 60 калфи и чираци (Друмев/ Drumev 1976: 36). По това време Видин е голям град с преобладаващо турско население. Турците купуват голяма част от произведенията на видинските златари. До средата на XIX в. видинските златари използват главно две техники – отливане и коване. Позната е и филигранната техника. В зависимост от вида на предмета той е отливан от сребро или от по-евтина сплав. След това е довършван, декориран с помощта на калеми, ретуширан, полиран и т. н. По-късно във Видин се преселва от Битоля майстор Янаки Анастасов. Той работи филигран. В работата си използва предимно посребрена медна тел. Произведенията му са леки, разнообразни по форма и евтини. Отначало старите видински златари се смущават от този начин на работа, таксуват го дори като измама на

купувачите. Те продължават да правят старите ковани накити, но постепенно филигранът навлиза във всички златарски работилници. През 1891 – 1892 г. устабашия на видинския златарски еснаф е майстор Лазар Иванов. Той помага да се доразвие и усъвършенствува работата с филигран.

Чипровци. Наричан още „Кипровец“ или „Кипровци“, този град е известен стар златарски център. За развитието на златарството в това планинско селище спомагат главно две обстоятелства: първо, в планинските околности са разработвани рудници, от които добивали злато, сребро, мед, олово и други метали. По този начин е налице основният материал за развиване на златарството. Второ, Чипровци подържа връзки с дубровнишките търговци (Сотиров/Sotirov 2001: 76). На това място дубровничани имат свои бази и складове. Те внасят стоки – текстилни и метални изделия, порцеланови и стъкларски предмети, накити и др. Възможно е дубровнишки занаятчии да са работели и в Чипровци или от тях да са се учили чипровчани. А възможно е и чипровчани да са ходили в Дубровник да се учат. Това предполага съществуването на един свързан двустранен процес. През XVII в. селището е разделено на няколко махали – табашка, килимарска, златарска („Сребрил“ махала) и др. Златарите от „Сребрил“ махала са прочути с художественото си майсторство. Още през 1601 г. чипровските златари Никола и Пала изработват големия кръст за манастира „Касинец“. Същите златари през 1612 г. изработват сребърната обковка на евангелие за Черепишкия манастир, върху която в нисък релеф са изобразени сцени от Светото Писание и образи на евангелистите (Друмев/Drumev 1976: 37). Запазени са ред още художествени творби на чипровските златари. Записани са имената на Костадин, Лука, Недялко, Никола Недялкович, Петъриу, Марко и др. Произведения на чипровски златари се пазят в Сърбия и в Румъния. Един от най-интересните художествени златарски паметници на чипровчани от XVII в. е големият проскомидиен дискос на Бачковския манастир. Той е украсен с цветни камъни, филигран и емайли, а върху среброто са изковани сцени от живота на Иисус – миниатюри в нисък релеф. По време на Чипровското въстание селището е разрушено и някои златари се преселват в Румъния и Сърбия, а други търсят препитанието си из селата и градовете на българските земи.

Чипровските златари, а след тях и врачанските, често използват като част от декоративните мотиви човешката фигура. Намираме ги предимно върху църковна утвар и обковки на евангелия и ризници на икони. Докато в Пазарджик, Пловдив и другаде златарите използуват „класическия“ канон, въведен още от майстор Матей, при който в

изображенията на Христос и на евангелистите се търси наподобяване на живи хора, то чипровските майстори дават експресивно примитивни изображения, нареждат ги умело в групи и сцени, от които се получават миниатюрни релефни композиции с голяма въздействаща сила, наситени с емоционалност (Друмев/Drumev 1976: 38). Такова виждане е близко до техническите възможности на златари без особени творчески данни, работили в други селища. Те се учат от чипровските майстори, подражават им, но произведенията, които изработват, са несръчно изпълнени. Има още нещо типично в работата на чипровчани. Фонът на техните релефи е запълнен с растителен орнамент, зает от турското декоративно изкуство (Сантова/Santova 1990: 65). Това се наблюдава и в работите на врачанските златари. Чипровските златари изпълняват много поръчки за турците и по този път турските мотиви навлизат в тяхната орнаментика, без това да намалява художествените качества на произведенията им.

Враца. Враца е известна още от Средновековието като голям стопански и търговски център. Във Врачанския Балкан са експлоатирани мини за медни, оловни, цинкови и сребърни руди. А производството на сребро и злато е в основата на развитието на златарството, което е пренесено във Враца от чипровските майстори. Златарите Коле и Пане от Чипровци работят в манастира „Касинец“ близо до града. Във Враца работи и златарят Константин от Пещера. На един сребърен кръст във врачанската църква „Дванадесет апостоли“ се чете името на майстор Ташо (Друмев/Drumev 1976: 38 – 39). От надписа на един потир, пазен във врачанската митрополия, се разбира, че е изработен от врачанския златар майстор Цоцо през 1732 г. Потомците на Цоцо също са златари. Известен е Тодорин Цоцов – внук на Цоцо. Друг врачански златар е майстор Мавроди. Той изработва обковка на евангелие за църквата „Дванадесет апостоли“ през 1622 г. Златарите Коцо Михов и син му Мишон Коцов са известни майстори на филигранни накити. Известен е и златарският род на Георги Аврамов. Още от втората половина на XVIII в. синът му Иванчо Георгов и внукът му Алекси Иванов са известни златари. Във Враца има и други златарски родове като Берберски, Гергови, Александрови и др. От запазени надписи върху златарски произведения научаваме името и на златаря Димитър. Има датирани негови работи от 1770 г. Друг златар – дядо Симеон, работи в края на XVIII и началото на XIX в. Майстор Цвятко и Кралю Коюмджи работят също в началото на XIX в. Във Враца през възрожденския период има обособена златарска чаршия. Златарските дюкянчета се намират около църквата „Св. Възнесение“.

Тетевен. В града златарството се развива паралелно с преписването на църковни книги. Там още през XVII и XVIII в. работят граматици и книжовници. Известно е, че златарството там процъфтява през XVI – XVIII в. През XVIII в. в Тетевен има 10 златарски дюкянчета, наредени на една улица едно до друго. Златарите работят интензивно до 1801 г., когато градът е опожарен от кърджалиите. Трима от старите майстори продължават да работят и след като градът е възстановен. Те предават занаята на синовете си. Само един от тях обаче – Петър Христов, се придържа стриктно към работата на баща си (Друмев/Drumev 1976: 39). Старите златари изработват накити от злато и сребро, които виждаме благодарение на запазените в градския музея експонати – пръстени, гривни, обици, пафти, огърлици, треперушки, ковани колани и др.

Лом. След Чипровското въстание златари от Чипровци се заселват в някои села около Лом. Те извършват поправки на повредени накити и изпълняват дребни поръчки. Други продават готови накити от евтини сплави. Наричани са „пръстеняри". В Лом се откриват сведения за два златарски дюкяна още през 1749 г. През 1858 г. там работят вече 10 златарски дюкяна. Помнят се имената на майсторите Никола Коюмджията, Торньо Коюмджията, Иванчо Коюмджията, Божин Коюмджията. По онова време те вече са възрастни хора. След Освобождението работят майсторите Митю Златаря, Никола Младенов, Томо Йоцов. От тях само Никола Младенов работи до 1944 г. Ломските златари изработват метални накити и църковни предмети. В Ломските църкви и днес се намират обковани със сребро икони, сребърни кандила, ореоли, ръце, дискоси, кадилници, направени от местните златари (Друмев/Drumev 1976: 39). В Лом са работени и разнообразни традиционни метални накити и украшения.

Свищов. Този дунавски възрожденски град също има добри майстори златари. Един от тях, истински художник, с прекрасно чувство за орнамента и композиционно изграждане, е Стоян Коюмджията. Той се специализира в изработката на накити и църковни предмети. В свищовските църкви и главно в църквата „Св. Преображение" са запазени изработените от него ризници на икони, ореоли и рамки, дискоси и дарохранителници. Орнаментът по тях е изпълнен с рядка техническа вещина в нисък релеф. Мотивите не се повтарят в нито едно произведение на Стоян. В сбирката на Бачковския манастир има една кутия за мощи, изработена също от свищовски златари. На капака ѝ е изкован надписът: „Сие кутия положи еснавъ Куюмжиски отъ Свищов сась еромонаха Гаврила настоятель и помощникь прави майсторорь Георги Имаилъ и Коста ва лето 1803 \ Авг. 8" (Друмев/Drumev 1976: 40). По златарските

изделия на майстор Стоян са обозначени годините на изработването им: 1849, 1851, 1852, 1853, 1861.

Габрово. Предполага се, че златарството тук е пренесено от търновски майстори след падането на Търново под турско владичество през 1393 г. За времето, когато то се развива, можем да съдим по датираните златарски предмети. В църквата „св. Йоан Предтеча" има кандило с гравирана година 1775 и един сребърен дискос от 1766 г. А от началото на XIX в. се знаят имената на габровските златари Христо Патаря, братята Янко и Филип (от албански произход). Те работят предимно филигран (Цончев/ Tsonchev 1922: 119). Към средата на XIX в. в Габрово работят вече към 20 златари в собствени дюкяни, между които са известни имената на: дядо Матю, дядо Иван Фтичето, дядо Петър Гювето, дядо Цвятко Георгиев, дядо Венко Елмазов, Максим Григоров, Игнат Банков, Панайот Стефанов и др. Към 60-те години на XIX в. задругата се увеличава на 35 майстори. Някои от габровските златари ходят на „специализация" в други златарски центрове (Друмев/Drumev 1976: 40). Те стигат чак до Видин, където усвояват техниката на филиграна от тамошните майстори.

Златарите в Габрово са организирани в еснаф. Няма сведения кога е основан. Знае се обаче, че в първите години на XIX в. той вече съществува. Вероятно е създаден към 1775 г. след окръжното на турската власт за организиране на занаятите.

Търново. Тук работят златари още по времето на Втората българска държава. Намерените при разкопките предмети от злато и сребро говорят за естетическия вкус на хората от онова време. Златарската традиция в Търново не се прекъсва и по време на турското владичество, въпреки че запада значително. Запазена е обковка на евангелие за търновската църква „Св. Богородица", чиито ктитори и апостолите Петър и Павел са изобразени на задната корица. На лицевата страна е изкована сцената „Слизането в ада" – тип десцензус. От надписа на гръцки в едно съвременно изследване се разбира, че обковката е работена през 1660 г. (Енчев/ Enchev 2009: 73). Необичайното е, че златарят се е подписал на български. Към средата на XIX в. в Търново има 17 златарски дюкяна, където работят много добри майстори. Край тях се подготвят за занаята калфи и чираци. Според преданията, пазени сред златарите, още през XVII в. в Търново работят техни деди – златари (Друмев/Drumev 1976: 41). През XIX в. работят известните Кънчо Коюмджията (дошъл от Габрово), Недю, Петко, Иван, хаджи Христо, Михо от Елена, дядо Таню, Панайот Коюмджи и др.

Шумен. Градът е стар административен и военен център. В Шумен златарството е развито още през XVI – XVII в. Към края на XIX в. вече

има пет златарски дюкяна с представители на различни етнически общности. Активно работят майсторите дядо Герчо Коюмджията, синът му Сава Хаджибричката, Аведис Антикаджията, Агоп хаджи Зарукян, Байо Николов (известен още като много добър златар). Последният изработва както накити за пазара, така и скъпи златарски изделия. Художествено изпълнени ореоли и дискоси се намират в шуменската църква „Възнесение" (Друмев/Drumev 1976: 41). През втората половина на XIX и в началото на XX в. златари има и в по-малки населени места в Северна България, като Берковица, Троян, Трявна, Елена и др. Към средата на XIX в. там работят десетки златарски дюкяни, от които в края на столетието остават съвсем малко.

Местните куюмджии правят накити и метални произведения не само за съгражданите си, но обслужват и доста обширен регион около града. Златарите работят предимно по поръчка с материал на клиентите, но някои предлагат и готови модели, които сами разнасят по близки и далечни села, като гледат да не нарушават търговското пространство на майстори от други места. Сезонът на голямото търсене на златарски произведения е през есента и зимата, когато се вдигат най-много сватби, а металните накити и украшения са неразделна част от украсата на сватбеното облекло. По-скъпите църковни поръчки не са толкова регулярни, но носят на златарите много по-високи доходи. През по-голямата част от годината майсторите предлагат стоката си само в дюкяна на чаршията, но на големите празници и есенно време, когато реколтата е вече прибрана, в обиколката си по селата те често заменят накити срещу храна или други произведения на местното население.

Златарската традиция се предава по пряка наследствена линия. Тъй като е възможно занаятът да се практикува без помощник, вероятно затова майсторите много рядко вземат чужди момчета, за да ги обучават. Отношенията между майсторите и техните калфи и чираци са регулирани от уставите на еснафските сдружения. Майсторите и чираците се трудят при еднакви условия. Работният ден продължава до 14 часа, а понякога, особено по време на сватбите, и по-дълго. Случва се поръчките да са толкова много, че златарите не смогват да ги изпълнят и клиентите чакат ред „като на воденица" (д-р П. Цончев). Въпреки това златарският занаят е смятан за един от добрите и много семейства искат да направят синовете си майстори (Чернев/Chernev 1967: 26 – 27). Младежът, който иска да стане златар, постъпва да чиракува при някой от известните майстори и първите шест месеца гледа как се работи, носи вода и върши по-тежката работа в домакинството на майстора. Той е задължен да чисти и мете дюкяна и при нужда да помага на калфата.

През втората година чиракът върши по-определена работа – помага при приготвянето на формите за отливане, вниква в тънкостите на отливането, подготвя пръстта за калъпите, почиства отливките. По-късно го учат да изчуква бакърените форми за накити, да ги стърже и полира, да прави отливки на по-груби предмети. След тригодишна работа чиракът усвоява най-съществените производствени процеси. Той вече може да прави отливки, да ги почиства и излъсква. Позволява му се да изчуква орнамент върху формите, да приготвя някои заготовки на предмети и да изработва по-грубите златарски изделия. През това време чиракът живее при семейството на майстора, храни се там, но не получава никакво възнаграждение. В някои случаи има опасност чиракуването да продължи много дълго, ако еснафското сдружение не се намеси и не контролира обучението на чираците. Практиката обаче е такава, че след третата година майсторът плаща вече на чирака заплата от 50 до 100 гроша годишно, с което го признава за калфа. На калфата се позволява да върши сериозна производствена работа. В зависимост от резултатите от работата му и от търсенето майсторът увеличава заплатата му още на втората калфенска година. Когато калфата усвои всички производствени операции и може да изработва самостоятелна продукция, заплатата му достига 400 – 500 гроша годишно. След третата или четвъртата година работата на калфата се преглежда от изтъкнати майстори, представители на еснафа. Ако те преценят, че калфата притежава качество на самостоятелен работник, по предложение на майстора му управата на еснафа (малката лонджа) му дава права на самостоятелен майстор. След това той е провъзгласен за майстор от голямата лонджа (разширен състав с представители на всичките еснафски сдружения в града). Това провъзгласяване е придружено с различни церемонии и угощение, на които присъстват майсторите – членове на еснафа (Друмев/Drumev 1976: 52).

Има една особеност, която характеризира отношението на еснафа към новите майстори. Еснафът няма интерес да се увеличават златарските дюкяни в града. Затова според правилата му, докато калфата не навърши 23 години, не може да получи званието майстор, нито да отвори дюкян. За да получи право да отвори дюкян, новият майстор трябва да внесе и доста висока такса: от 200 до 300 гроша. За един начинаещ занаятчия внасянето на такава такса не е винаги по силите му. Освен таксата той трябва да има и средства за обзавеждане на работилницата. Така се появяват майстори, които нямат своя работилница и работят като наемници в чужда работилница. Друго е положението на младите майстори, които са синове на златари. Таксата, която се иска от такъв

майстор, е двойно по-малка. По такъв начин еснафът защитава интереса на своите членове. От една страна, не допуска откриване на много златарски работилници в едно селище, а от друга, поощрява предаването на занаята от баща на син (Друмев/Drumev 1976: 53). Еснафските сдружения се управляват по писан устав. Днес са запазени няколко такива устава (Регионален исторически музей – В. Търново).

За усвояването на куюмджийството е нужен талант, но се изисква и изключително търпение и постоянство. Затова наследствените майстори са по-добри, тъй като от малки се упражняват в работилниците на бащите си. Това е и една от основните причини за ясно изразената устойчивост и повторяемост на металните накити в Северна България. Технологията на производството и мотивите се предават от поколения наред. Във Враца през XIX в. например има 25 фамилии на потомствени майстори, създатели на така наречената Врачанска златарска школа. Традицията на тази школа се запазва дори до началото на XX в. Богатата и разнообразна продукция на врачанските златари задоволява местните нужди и дори някои майстори не се притесняват да показват свои изделия на европейския пазар. Според документ, съхраняван във Врачанския исторически музей, на „Балканската промишлена изложба" в Лондон през 1907 г. златарят от Враца Димитър Берберски е удостоен със сребърен медал.

Много опитни майстори има и във Видин. Преди Освобождението имаме сведения за съществуването на 25 златарски дюкяна с 40 души майстори и повече от 60 души калфи и чираци (Заяков/Zayakov 1980: 118). Подобни школи съществували и в Чипровци, Търново, Шумен, Разград и други големи градове от Северна България.

Когато занаятът започва да запада, наследствената линия се прекъсва, в повечето селища не остава нито един златар и традицията се загубва завинаги.

Златарството в Северна България през XIX век се оформя като един от най-престижните и устойчиви занаяти в традиционната българска култура. То отразява не само майсторството на занаятчиите, но и цялостната социално-икономическа и културна динамика на периода. В основата на този занаят стои вековна технологична и художествена традиция, предавана от поколение на поколение, която умело съчетава наследеното от Средновековието с нови влияния от ориенталското и западноевропейското изкуство. Именно това взаимодействие между локалното и външното определя богатството и разнообразието на формите, мотивите и техниките в златарското производство.

Основните златарски центрове – Видин, Чипровци, Враца, Ловеч, Търново, Габрово, Шумен, Лом, Тетевен и Свищов – се превръщат във важни занаятчийски и културни огнища, които обслужват не само местното население, но и по-широки райони. В тях работят поколения майстори, обединени в еснафски сдружения, които строго регулират производството, обучението и качеството на изделията.

Технологичната страна на занаята – отливането, филигранът, изчукването и гравирането – остава почти непроменена с векове, което свидетелства за устойчивостта на традицията. Същевременно майсторите демонстрират висока степен на адаптивност, като вплитат в произведенията си нови елементи, форми и декоративни мотиви. Златарството функционира не просто като занаят, а като важна част от духовния и материалния свят на българите през Възраждането.

В края на XIX и началото на XX век, с навлизането на новата европейска мода и промяната в социалните навици, традиционните златарски работилници постепенно започват да изчезват. Това бележи края на една епоха, в която златарството е било неразделна част от бита, облеклото и културната идентичност на хората. Въпреки това, богатото наследство на този занаят – съхранено в музеи, църкви, частни колекции и семейни съкровища – остава траен свидетел за високото ниво на художествен вкус, умения и културна памет.

Изследването на златарските центрове в Северна България дава възможност да се проследи не само развитието на един занаят, но и да се осмисли неговото значение като носител на идентичност, културна приемственост и историческа памет. Тези златарски школи и ателиета, макар и днес да не съществуват в първоначалния си вид, продължават да вдъхновяват съвременното бижутерство и да бъдат част от националното културно наследство на България.

Статията е резултат от изпълнението на проект BG16RFPR002-1.014-0011 „Устойчиво развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“, финансиран по процедура за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ № BG16RFPR002-1.014 „Устойчиво развитие на Центрове за върхови постижения и Центрове за компетентност“, в т.ч. и на конкретни инфраструктури или техни обединения от Национална пътна карта за научна инфраструктура.

The article is a result of the implementation of project BG16RFPR002-1.014-0011 Sustainable Development of the Center of Excellence "Heritage BG", funded under the grant aid procedure BG16RFPR002-1.014 "Sustainable Development of Centers of Excellence and Centers of Competence, Including Specific Infrastructures or Their Associations from the National Roadmap for Scientific Infrastructure".

БИБЛИОГРАФИЯ

Апостолова, З. 2000. Накити от Северозападна България XVII – XIX в. В: Етнологията на границата на два века. Велико Търново, 232 – 248./ Apostolova, Z. 2000. Nakiti ot Severozapadna Bulgaria XVII – XIX v. V: Etnologiyata na granitsata na dva veka. Veliko Tarnovo, 232 – 248.

Благоева, С. 1996. Българско традиционно златарство. Техники и технология. Автореферат, С., 1996./ Blagoeva, S. 1996. Balgarsko traditsionno zlatarstvo. Tehniki i tehnologia. Avtoreferat, S., 1996.

Бъчваров, Ив. 1993. Янтренски некрополи. В. Търново, 1993./ Bachvarov, Iv. 1993. Yantrenski nekropoli. V. Tarnovo, 1993.

Вакарелски, Хр. 1964. Българско народно изкуство. София, 1964./ Vakarelski, Hr. 1964. Balgarsko narodno izkustvo. Sofia, 1964.

Вакарелски, Хр. 1977. Етнография на България. София, 1977./ Vakarelski, Hr. 1977. Etnografia na Bulgaria. Sofia, 1977.

Ваклинов, С. 1977. Формиране на старобългарската култура. С., 1977./ Vaklinov, S. 1977. Formirane na starobalgarskata kultura. S., 1977.

Василева, В. 1994. Традиция и мода – Българска етнография, 1994, кн. 1, 74 – 82./ Vasileva, V. 1994. Traditsia i moda – Balgarska etnografia, 1994, kn. 1, 74 – 82.

Вачев, Х. 2008. Некрополите при църквите „Рождество Христово" и „Св.Архангел Михаил и Гавраил". В. Търново, 2008/ Vachev, H. 2008. Nekropolite pri tsarkvite „Rozhdestvo Hristovo" i „Sv. Arhangel Mihail i Gavrail". V. Tarnovo, 2008

Ганева, Р. 2000. Традиционните прически, забраждания и украси за глава на българката като социален знак. – Българска етнология, 2000, кн. 4, 51 – 67./ Ganeva, R. 2000. Traditsionnite pricheski, zabrazhdania i ukrasi za glava na balgarkata kato sotsialen znak. – Balgarska etnologia, 2000, kn. 4, 51 – 67.

Генова, Е. 1997. Врачанският златарски център в светлината на една неизвестна творба от края на XVII век. – Проблеми на изкуството, 1997, кн. 2, 41 – 45./ Genova, E. 1997. Vrachanskiyat zlatarski tsentar v svetlinata na edna neizvestna tvorba ot kraya na XVII vek. – Problemi na izkustvoto, 1997, kn. 2, 41 – 45.

Генова, Е. 2004. Църковни приложни изкуства от XV – XIX век в България. София, 2004./ Genova, E. 2004. Tsarkovni prilozhni izkustva ot XV – XIX vek v Bulgaria. Sofia, 2004.

Георгиева, С., Бучински, Д. 1959. Старото златарство във Враца, София, 1959./ Georgieva, S., Buchinski, D. 1959. Staroto zlatarstvo vav Vratsa, Sofia, 1959.

Герасимов, Т. 1963. Народни названия на монети. – ИЕИМ, С., 1963, кн. 6., 18 – 26./ Gerasimov, T. 1963. Narodni nazvania na moneti. – IEIM, S., 1963, kn. 6, 18 – 26.

Дамянов, П. 1944. Основен исторически фонд на Специализиран музей гр. Трявна, 1944, инв. 1424, 58 – 59. / Damyanov, P. 1944. Osnoven istoricheski fond na Spetsializiran muzey gr. Tryavna, 1944, inv. 1424, 58 – 59.

Друмев, Д. 1976. Златарско изкуство. София, 1976./ Drumev, D. 1976. Zlatarsko izkustvo. Sofia, 1976.

Енчев, Т. 2009. За надписите върху обкова на евангелието от храма „Св. Ап. Петър и Павел във Велико Търново". Сп. „Слово и образ", ВТУ, бр. 1, 2009/ Enchev, T. 2009. Za nadpisite varhu obkova na evangelieto ot hrama „Sv. Ap. Petar i Pavel vav Veliko Tarnpvo". Sp. „Slovo i obraz", VTU, br. 1, 2009.

Заяков, Н. 1980. Към проучването на златарството във Видинско през XVIII и XIX в. – ИМСЗБ, Враца, 1980, том IV, 115 – 125./ Zayakov, N. 1980. Kam prouchvaneto na zlatarstvoto vav Vidinsko prez XVIII i XIX v. – IMSZB, Vratsa, 1980, tom IV, 115 – 125.

Ковачева-Костадинова, В. 1991. Занаяти в Югозападните български земи XV – XIX в. София, 1991./ Kovacheva-Kostadinova, V. 1991. Zanayati v Yugozapadnite balgarski zemi XV – XIX v. Sofia, 1991.

Ковачева-Костадинова, В. 1994. Традиционни български костюми и народно изкуство. София, 1994./ Kovacheva-Kostadinova, V. 1994. Traditsionni balgarski kostyumi i narodno izkustvo. Sofia, 1994.

Маслинков, Л. 1987. Старото златарство в София. С.,1987./ Maslinkov, L. 1987. Staroto zlatarstvo v Sofia. S., 1987.

Сантова М. 1990. 24 златарски творби от Бачковския манастир, София, 1990./ Santova M. 1990. 24 zlatarski tvorbi ot Bachkovskia manastir, Sofia, 1990.

Сантова, М. 2002. Дискосът: функции, иконография, семантика. – Проблеми на изкуството, 2002, кн. 3, 3 – 8./ Santova, M. 2002. Diskosat: funktsii, ikonografia, semantika. – Problemi na izkustvoto, 2002, kn. 3, 3 – 8.

Сотиров, Ив. 2001. Чипровска златарска школа. Средата на XVI – началото на XVIII век. София, 2001./ Sotirov, Iv. 2001. Chiprovska zlatarska shkola. Sredata na XVI – nachaloto na XVIII vek. Sofia, 2001.

Тодорова, Д. 2001. Накити от Тревненско от XIX и началото на XX в. – В: Народна култура на Балканджиите, 2001, том III, Габрово, 105 – 112./ Todorova, D. 2001. Nakiti ot Trevnensko ot XIX i nachaloto na XX v. – V: Narodna kultura na Balkandzhiite, 2001, tom III, Gabrovo, 105 – 112.

Цончев, П. 1922. Куюмдийството в Габрово, – Сп БИД, 1922, 115 – 131./ Tsonchev, P. 1922. Kuyumdiystvoto v Gabrovo, – Sp BID, 1922, 115 – 131.

Чернев, Ч. 1967. Изкуството на старите български златари. – изкуство, 1967, кн. 4, 24 – 29./ Chernev, Ch. 1967. Izkustvoto na starite balgarski zlatari. – izkustvo, 1967, kn. 4, 24 – 29.